

Tadeusz Wołoszyn

Wpływ religijności na działania katolików polskich w latach 1981 i 1982

Collectanea Theologica 59/3, 147-163

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ks. TADEUSZ WOŁOSZYN SJ, WARSZAWA

WPLYW RELIGIJNOŚCI NA DZIAŁANIA KATOLIKÓW POLSKICH W LATACH 1981 I 1982 *

Stefan Nowak zastanawiał się na łamach „Przeglądu Powszechnego” z maja 1988 r. nad związkiem między stosunkiem obywateli naszego kraju do Kościoła i religii a innymi zjawiskami społecznymi, politycznymi i światopoglądowymi w Polsce. Ujmując szerzej jego artykuł dotyczył uwikłania religii w procesy społeczno-polityczne, jakie zachodziły i zachodzą do dziś w naszym kraju. W zakończeniu swych rozważań stwierdził on: „Jedno jest niewątpliwe: od stanu, w którym stosunek do religii był sprawą «prywatnej filozofii» Polaków, zaś Kościół był postrzegany jako swoista «instytucja usługowa», zaspokajająca jedną z największych potrzeb 90% Polaków, ale niejako «każdego z osobna», dziś jesteśmy bardzo daleko. Ponadto dziś Kościół jest jedyną instytucją mającą w skali ogólnokrajowej niekwestionowany autorytet u niemal wszystkich Polaków. Uznanie tego autorytetu jest zresztą niemal równie silne wśród wierzących, jak i niewierzących, a nawet, jak to wykazały ostatnie badania zespołu Władysława Adamskiego, wśród zwolenników i przeciwników aparatu władzy i jego aktualnej polityki”¹. Z drugiej jednak strony tenże autor uważa, że „również Kościół nie jest w Polsce instytucją integrującą wierzących w zwartą grupę społeczną, wyodrębnioną w swoim poczuciu jako grupa katolików. Jest on raczej postrzegany jako instytucja zaspokajająca osobiste potrzeby katolików. Nie jest natomiast — podkreślam — grupą”². Ponadto wspomniany autor wątpi w to, by wzrósł wpływ etyki religijnej, a w szczególności Dekalogu i przykazania o miłości bliźniego, na rozległe sfery zachowania się przeciętnego Polaka—katolika i jego stosunek do innych ludzi³. Wypowiedzi te — jak sam autor zaznacza — należy traktować jedynie jako pewne spostrzeżenia i hipotezy dotyczące współczesnego katolicyzmu polskiego, nie zaś tezy mocno osadzone w rozległej empirycznej dokumentacji⁴.

Zagadnienie badania związku pomiędzy religią a życiem nie jest problemem nowym, posiada już swoją historię. Zajmował się nim Max Weber (1864—1920)⁵. W oparciu o modele religijności osnute na materiale history-

* Niniejszy artykuł jest trzecim z rzędu opartym na materiale uzyskanym przez autora podczas badań przeprowadzonych w czerwcu 1982 r. w paru miastach centralnej Polski na próbie dorosłych katolików uczestniczących w niedzielnej Mszy św.: *Indywidualne działania katolików polskich w okresie przemian społecznych 1973—1981—1982*, *Collectanea Theologica* 57 (1987) z. 4, 163—174; *Etos katolików polskich w świetle działań uznanych za ważne w okresie lat 1973—1981*, *Collectanea Theologica* 89 (1989) z. 1.

¹ S. Nowak, *Współczesny katolicyzm polski — spostrzeżenia i hipotezy socjologa*, *Przegląd Powszechny* (1988) nr 5, 194.

² Tenże, *Współczesny katolicyzm polski — spostrzeżenia i hipotezy (dokończenie)*, *Przegląd Powszechny* (1988) nr 6, 396.

³ *Tamże*, 406.

⁴ Tenże, *art. cyt.*, *Przegląd Powszechny* (1988) nr 5, 180.

⁵ Por. m.in. M. Weber, opublikowane w zbiorze *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen 1920—1921, a wśród nich szczególnie rozprawę pt. *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*; M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984, 88—296.

cznym⁶ wykazał on zależność pomiędzy zachowaniami religijnymi a życiem społecznym i gospodarczym. Udowodnił istnienie związku między zachowaniami osób przynależnych do różnych odłamów chrześcijaństwa a rozwojem życia społecznego i gospodarczego w Europie, zwłaszcza współczesnego mu kapitalizmu. Natomiast na początku lat 60-tych naszego stulecia podobne badania w mikroskali przeprowadził G. Leński, przy zastosowaniu metod ilościowych współczesnej socjologii⁷. Na przykładzie ludności Detroit i okolic w Stanach Zjednoczonych badał on związek zachodzący pomiędzy przynależnością wyznaniową katolików, protestantów i Żydów a zaangażowaniem w pracę zawodową, w życie gospodarcze oraz w struktury życia społecznego, zwłaszcza rodzinnego i politycznego.

Idąc po tej linii, to znaczy uznając religijność za zmienną niezależną, dokonano własnego wyboru problematyki rozpatrywanej w tym artykule oraz jej ujęcia. Zbadano związek pomiędzy poziomem religijności dorosłych osób a indywidualnymi ważnymi działaniami życiowymi, ostatnio podjętymi, to znaczy w ciągu roku licząc od terminu wypełniania ankiety.

W dalszym ciągu naszych analiz będziemy rozpatrywali następujące kwestie:

- religijność osób działających,
- religijność a przedmiot działania,
- religijność a grupy społeczne,
- religijność a motywy i wartości towarzyszące działaniom.

Przez religijność rozumiemy stosunek człowieka do niewidzialnego Boga, nadrzędnego, a zarazem stanowiącego najwyższą wartość i mającego ostateczne znaczenie dla człowieka⁸. W naszym przypadku wzięto pod uwagę dwie najbardziej rozpowszechnione praktyki religijne, a mianowicie Mszę św. i spowiedź, oraz przekonania religijne dotyczące Jezusa, istnienia życia pozagrobowego, grzechu pierworodnego, rzeczywistego istnienia diabła oraz chodzenia Jezusa po falach jeziora Genézaret jako wskaźnika panowania Boga nad materią.

Przez działanie rozumiemy czyn, na który na ogół składają się — jak już poprzednio sygnalizowano — następujące podstawowe elementy: podmiot i przedmiot działania, grupa społeczna, w ramach której podjęto działanie, oraz motywy i wartości. Podmioty sklasyfikowano według przyjętych wskaźników religijności. Przedmioty opisanych działań podzielono na te, które dotyczą świata materialnego oraz na te, które dotyczą osób, w tym własnej, innej i Boga. Myśl, która posłużyła do takiego podziału przedmiotów opisanych działań, nawiązuje do ogólnej klasyfikacji stosunków, w jakie wchodzi człowiek z otaczającą go rzeczywistością, a mianowicie: osoba—rzecz, osoba—osoba⁹. Wśród wyodrębnionych grup społecznych znalazły się: rodzina, szkoła i zakład pracy, NSZZ Solidarność, naród i państwo, partia polityczna oraz zbiorowość religijna. Motywy towarzyszące opisanym działaniom — podobnie jak w poprzednim artykule — podzielono za Leonem Petrażyckim na zasadnicze i celowościowe¹⁰ oraz na wartości altruistyczne i egoistyczne, czyli mające znaczenie dla respondentów lub dla innych osób. Motywy zasadnicze to odwoływanie się do zasad lub trzymanie się raz na zawsze ustalonych norm czy wzorów postępowania dla osiągnięcia określo-

⁶ R. Bendix, *Max Weber — portret uczonego*, Warszawa 1975, 240, 241, 246, 248.

⁷ G. Leński, *The Religions Factor. A Sociological Study of Religion's Impact on Politics and Family Life*, New York 1963.

⁸ Ch. Y. Glock, R. Stark, *Religion and Society in Tension*, Chicago 1965, 3—17.

⁹ M. A. Krąpiec, *Religia i nauka*, Znak 19 (1967), 861—887.

¹⁰ L. Petrażycki, *Teoria prawa i państwa*, Warszawa 1959, t. I, 24—32.

nego celu. Natomiast motywy celowościowe to ważenie argumentów, kalkulacja, szukanie nowych rozwiązań. Motywy te mogą zależeć nie tylko od przedmiotów działań, lecz także od osobowości działających jednostek.

Między rokiem 1981 a 1982 w okresie, w którym podejmowane były działania naszych respondentów, nastąpiła zmiana sytuacji zewnętrznej. Przez zwrot „zmiana sytuacji zewnętrznej” rozumiemy dwa prawie równe okresy, wypełnione odrębnymi treściami czy wydarzeniami. Trwały one po około pół roku, od czerwca 1981 r. do 13 grudnia 1981 r., natomiast drugi od 13 grudnia 1981 r. do czerwca 1982 r. Wydarzenia 1981 r. wyrosły z sierpniowego protestu robotniczego w 1980 r., zakończonego podpisaniem znanych umów społecznych oraz powstaniem NSZZ Solidarność, zrzeszającej około 3/4 wszystkich pracujących zawodowo poza rolnictwem Polaków.

Nadszedł rok 1982 poprzedzony dniem 13 grudnia, dniem wprowadzenia stanu wojennego. Społeczeństwo przeżyło szok, tym większy, im więcej żywiło nadziei na znalezienie wspólnego języka z władzą. Przekreślono rezultaty kilkunastu miesięcy trudnych poszukiwań porozumienia. Zawieszono działalność NSZZ Solidarność. Znacznie ograniczono prawa obywatelskie. Ogłoszenie stanu wojennego stało się momentem przełomowym i było niewątpliwym szokiem dla społeczeństwa.

W tym artykule chcemy porównać zachowanie osób charakteryzujących się wysokimi wskaźnikami religijności z zachowaniem osób, których wiara oraz praktyki religijne wyraźnie osłabły. Wydarzenia historyczne o znaczeniu powszechności zazwyczaj stają się katalizatorem sprzyjającym ujawnieniu się postaw i głębiej ukrytych czynników wpływających na podejmowane przez ludzi działania. Przeprowadzając dalszą analizę podporządkowano dwóm działaniom, według religijności podmiotu działającego oraz według czasu jej działania przed lub po 13 grudnia 1981 r.

1. Religijność osób działających

Wszyscy respondenci byli badani w czerwcu 1982 r. Ważne działania życiowe, które opisało 292 respondentów rozłożyły się jednak bardzo nierównomiernie. W ciągu sześciu miesięcy przed ogłoszeniem stanu wojennego działania takie podjęło 210 osób, a w następnym półrocznym okresie po ogłoszeniu stanu wojennego zaledwie 82 osoby, czyli przeszło dwa i półkrotnie mniej. Świadczy to niewątpliwie o gwałtownym zahamowaniu wszelkich ważnych działań życiowych i ograniczeniu podmiotowości społeczeństwa. Ogólny spadek aktywności w porównaniu z półroczem przeżywanym w okresie działania NSZZ Solidarność był prawdopodobnie większy, niż wykazują podane liczby. Każdy opisywał tylko jedno swoje ostatnie ważne działanie. 210 osób, które opisały działanie z 1981 r., nie podjęły więc kolejnego działania od 13 grudnia do czerwca 1982 r. Natomiast ci, którzy opisali działanie po 13 grudnia 1981 r. mogli również rozwiązywać ważne w swym mniemaniu sprawy w II półroczu 1981 r., co przy zastosowanej technice badania nie zostało ujawnione.

Pamiętając o tym gwałtownym ograniczeniu aktywności, postawmy bardziej istotne dla nas pytanie o religijność osób działających w okresie sprzyjającym większej podmiotowości ludności, w porównaniu z osobami działającymi w warunkach bardzo ograniczonej podmiotowości.

Ponad dwie trzecie badanych opisało swe działania w 1981 r. Osoby te były znacznie bardziej religijne niż inne, które decydowały się na ważne dla siebie działania w czasie trwania ograniczeń stanu wojennego. Większa religijność ujawniła się w zakresie: wiary w bóstwo Jezusa — różnica na korzyść podejmujących działania w 1981 r. wynosiła 22%, pewność istnienia życia po śmierci — 15%, pewność co do grzechu pierworodnego — 16%, oraz regularnego uczęszczania na niedzielną Mszę św. — 13%. Interesującym też jest fakt, że osoby, które podjęły działania po 13 grudnia zdecydowanie czę-

Tab. 1. Religijność osób działających
w okresie NSZZ Solidarność i stanu wojennego

Religijność	Lata	Działania opisane	
		przed 13 XII 1981	po 13 XII 1981
N=100%		210	32
		w odsetkach	
Jezus jest: niezwykłym człowiekiem Bogiem i synem Bożym		4	26
		96	74
		$\gamma = .793$	
Życie po śmierci: niepewne pewne		33	48
		67	52
		$\gamma = .310$	
Grzech pierworodny: niepewne pewne		33	48
		67	51
		$\gamma = .321$	
Jezus chodził po falach jez. Ge- nezaret: niepewne pewne		46	45
		54	55
		$\gamma = .042$	
Istnienie diabła: niepewne pewne		70	51
		30	49
		$\gamma = .371$	
Msza św. w ciągu miesiąca: 1-3 razy 4 i więcej razy		20	33
		80	67
		$\gamma = .338$	
Spowiedź w ostatnim roku: ani razu 1 raz 2 i więcej razy		19	17
		19	22
		62	61
		$\gamma = .066$	

Użyty współczynnik gamma jest miarą siły związku między zmiennymi, gdzie gamma przybiera wartość od „0” do „±1”, przy czym „0” oznacza brak związku między zmiennymi, „1” lub „-1” wskazuje na pełną zależność zmiennych. W praktyce współczynnik gamma rzadko przyjmuje wartość powyżej 0,5 wskazując na bardzo silny związek zmiennych; gdy przyjmuje wartość 0,3, wówczas wskazuje na średnią zależność; gdy ma wartość poniżej 0,3 wskazuje na zależność słabą; gdy posiada wartość od 0,2 do 0,1 wskazuje na zależność nikłą.

ściej były pewne tego, że istnieje diabeł — różnica wynosiła 19%. Może to oznaczać, że osoby mniej religijne, które podjęły działania w 1982 r., ostrzej odczuły wstrząs wywołany ogłoszeniem stanu wojennego. Były one również nastawione na zachowania zapobiegawcze i ochronne, skierowane raczej ku sobie, do których przywiązywały dużą wagę.

Osoby bardziej religijne rzadziej oceniały, iż załatwianie różnych nasuwających się po 13 grudnia 1981 r. spraw było z ich punktu widzenia czymś życiowo ważnym, co wskazuje na lepsze znoszenie trudnych zewnętrznych warunków.

Religijność wyraża stosunek człowieka do osobowego Boga, pojmowanego jako istota nadrzędna i niezależna od świata materialnego. Można więc sądzić, iż większa aktywność osób mniej religijnych w warunkach stanu wojennego była stosunkowo częściej ukierunkowana na sprawy materialne niż osobowe. Chodziło im głównie o zabezpieczenie swego bytu materialnego.

2. Religijność a przedmiot działań

Badani zostali podzieleni na tych, których działania były skierowane na sprawy materialne oraz na osobę własną lub inną. Taki dychotomiczny podział pozwolił sklasyfikować wszystkie zebrane opisy działań według ich przedmiotu materialnego lub osobowego. Wzrost odsetka działań materialnych oznaczało więc zawsze odpowiednie zmniejszenie liczby działań, których przedmiotem była osoba.

Zarówno w okresie Solidarności, jak i po ogłoszeniu stanu wojennego, katolicy scharakteryzowani jako bardziej ortodoksyjni częściej niż katolicy słabnący podejmowali działania na rzecz osób. Różnice między tymi kategoriami wzrosły po ogłoszeniu stanu wojennego. Osoby mniej religijne w 1982 r. nie tylko wykazały mniej ustabilizowany tryb życia, lecz także przywiązywały większą wagę do spraw materialnych. W porównaniu z respondentami bardziej religijnymi częściej chodziło im o to, by zabezpieczyć się i chronić. Stawiały więc one — zarówno mężczyźni, jak i kobiety — typ orientacji „mieć” nad typ orientacji „być”.

3. Religijność a grupy społeczne

W życiu każdego człowieka działania, które wymagają refleksji i zastanowienia, mają charakter wydarzeń wyraźnie zapisanych w jego pamięci. Zdarzenia te nieraz traktuje on jako wyraźnie powiązane z innymi ludźmi tkwiącymi w środowiskach społecznych, w ramach których obracają się badani przez nas „niedzielni katolicy”. W związku z tym podjęto próbę ustalenia związku między wskaźnikami religijności a tym, co można nazwać „społecznym wymiarem wiary”. Przez „społeczny wymiar wiary” będziemy tu rozumieć wskaźnik, jakim jest liczba środowisk społecznych, które respondent wymienił w opisie swego uznanego za ważne działania. Przez wymienienie środowiska rozumiano podanie osób lub nazwy grupy społecznej, z którą działanie jego było związane, np. rodzina, przedsiębiorstwo, Polska, Kościół, lub też osób reprezentujących czy wyraźnie związanych z jakąś zbiorowością, np. Wałęsa, premier, dyrektor, matka itp. Grupy ludzkie, w ramach których przebiegały lub z którymi były powiązane relacjonowane działania, były dowolnie wymieniane przez respondentów. Zakładamy, że tym częściej je wymieniano, im większą uwagę respondenci zwracali na społeczny kontekst swych działań.

W zestawieniach wyodrębniono cztery kategorie takich grup, a mianowicie:

r	— rodzina,
sz. z.	— szkoła i zakład pracy,
S	— Solidarność,
inne	— wielkie grupy jak naród, państwo, zbiorowość religijna.

Respondentowi opisującemu swe ostatnie ważne działania zaliczono najwyżej 4 punkty po jednym w każdej kategorii niezależnie od tego, ile razy daną grupę w swym opisie wymienił.

Tab. 2. Zainteresowanie sprawami materialnymi a osobowymi w okresie NSZZ Solidarność i stanu wojennego

Przedmiot działania, lata	Przedmiot działania						Zwiększo- zainteresowa- nia sprawami mater. w odset. (%)-(-%81)
	.81			.82			
	N	w odset.		N	w odset.		
		m	o		m	o	
Religijność							
Jezus: Niezwyczajny człowiek Bóg i Syn Boży	8 202	25 19	75 81	21 61	43 26	57 74	+18 + 7
		$\gamma=.180$			$\gamma=.356$		
Życie po śmierci: Nie całkiem pewne Całkiem pewne	70 140	21 13	79 87	39 43	38 23	62 77	+17 +10
		$\gamma=.297$			$\gamma=.346$		
Grzech pierworodny: Nie całkiem pewne Całkiem pewne	69 141	39 12	61 88	40 42	35 26	65 74	- 4 +14
		$\gamma=.648$			$\gamma=.205$		
Jezus chodził po wodzie: Nie całkiem pewne Całkiem pewne	97 113	26 17	74 83	37 45	41 22	59 78	+15 + 5
		$\gamma=.264$			$\gamma=.409$		
Rzeczywiście istnieje diabeł: Nie całkiem pewne Całkiem pewne	146 64	18 28	82 72	42 40	33 28	67 73	+15 0
		$\gamma=.332$			$\gamma=.137$		
Udział we Mszy św. w ciągu miesiąca: 1—3 razy 4 i więcej razy	41 169	29 19	71 81	27 55	44 24	56 76	+15 + 5
		$\gamma=.278$			$\gamma=.442$		
Częstość spowiedzi w o- statnim roku: ani razu 1 raz 2 i więcej razy	40 40 130	40 32 12	60 68 88	14 18 50	64 39 18	36 61 82	+24 + 7 + 6
		$\gamma=.408$			$\gamma=.708$		
Ogółem	210			82			

Tak skonstruowany wskaźnik uznano za wyznacznik integracji społecznej i nazwano go „społecznym wymiarem wiary”.

Porównanie tak obliczonego „społecznego wymiaru wiary” przy uwzględnieniu wszystkich wskaźników religijności charakteryzujących niedzielnych katolików kształtuje się następująco:

	'81	'82
ortodoksyjni	0,51	1,15
słabnący	0,96	0,85

Trudności stanu wojennego wzmocniły więc postawy prospołeczne katolików, bardziej ortodoksyjnych, a osłabiły u tych, których religijność była słabsza.

W okresie Solidarności respondenci bardziej religijni mniej żywo przeżywali integrację z całym społeczeństwem i mniej wiązali własne działania z innymi osobami i środowiskiem, niż respondenci o słabej religijności. W okresie trudnych warunków stanu wojennego, które w opinii socjologów wpływały na zatamizowanie społeczeństwa¹¹, obserwujemy odwrotne zależności. Mało religijni respondenci umieszczający swe ostatnie uznane za ważne działania w okresie stanu wojennego dość wyraźnie zmniejszyli zainteresowanie bliskimi sobie środowiskami społecznymi, a więc wyraźnie zaniedbali rodzinę, w mniejszym stopniu zaniedbali szkołę lub zakład pracy, nieco mniej interesowali się Solidarnością, a jedynie nieco więcej zagadnieniami ogólnymi. Osoby bardziej religijne zwiększyły w tym trudnym okresie swą niewielką w 1981 r. dbałość o rodzinę, zdecydowanie nastawiły się na szkołę lub środowisko pracy zawodowej, wykazały wyraźną rezerwę wobec NSZZ Solidarność, ale bardziej interesowały się narodem, państwem. Oznacza to, że osoby bardziej religijne w tym czasie charakteryzowały się większym od osób mniej religijnych wskaźnikiem integracji, czyli społecznym wymiarem wiary.

4. Religijność a motywy i wartości towarzyszące działaniom

Jak wspomniano, za motywy uznano zastosowanie rozumowania odwołującego się do zasad o charakterze pryncypialnym, etycznym lub też oceny skuteczności działania, czyli rozumowania o charakterze pragmatycznym. Po-dział ten, jak wykazano w poprzednim artykule, jest ściśle skorelowany z osobowym lub materialnym przedmiotem działania. Działania wobec osób zazwyczaj są sterowane refleksją etyczną, działania zaś dotyczące rzeczy materialnych przeważnie są sterowane refleksją pragmatyczną, np. techniczną lub gospodarczą.

Wybór wartości wiąże się z namysłem na kolejnym wyższym szczeblu refleksji intelektualnej. Zarówno działania, których podmiotem jest osoba jak i rzecz oraz najczęściej związana z tym motywacja zasadnicza lub celowościowa mogą służyć dobru osoby działającej, jak i dobru innych osób. Korelacja wartości altruistycznych i egoistycznych z osobowym lub materialnym przedmiotem działania jest znacznie słabsza niż korelacja motywów pryncypialnych i pragmatycznych.

Zarówno motywy, jak i wartości, o których respondenci — autorzy opisów działań — wspominali w swoich ankietach, świadczą o namyśle nad postępowaniem. Są więc one wskaźnikiem racjonalności i mogą stanowić przesłankę dla charakterystyki komponentu religijności Polaków i związku tego komponentu z wyrażającym się w działaniach etosem ich życia. Wypada tu jeszcze raz przypomnieć, że opis działania miał charakter odpowiedzi na pytania otwarte. Poprzedzono je tylko krótkim przypomnieniem elementów, jakie w zadanym respondentom „wypracowaniu” warto uwzględnić.

¹¹ S. Nowak, *art. cyt.*, *Przegląd Powszechny* (1988) nr 5, 193.

Tab. 3. Zainteresowanie grupami społecznymi w zależności od przekonań religijnych
w okresie NSZZ Solidarność i stanu wojennego

Lata, rodzaje grup	L a t a										Suma odsetek	
	.81					.82					.81	.82
	N	r	sz.z	S	in.	N	r	sz.z	S	in.		
		w odsetkach					w odsetkach					
Religijność	8	50	75	38	25	21	29	19	24	29	188	100
	202	30	27	20	11	61	(-21) 31 (+1)	(-56) 56 (+29)	(-14) 16 (-4)	(+4) 23 (+12)		
$\gamma = -.360$												
Życie pozagrobowe: Niepewne	70	41	37	26	11	39	15	28	15	13	115	71
	140	25	29	19	11	43	(-26) 32 (+7)	(-9) 63 (+34)	(-11) 12 (-7)	(+2) 19 (+8)		
$\gamma = -.161$												
Grzech pierwrodny: Niepewne	69	38	36	14	7	40	16	40	13	10	95	79
	141	27	29	24	13	42	(-22) 33 (+6)	(+4) 53 (+24)	(-1) 12 (-12)	(+3) 21 (+8)		
$\gamma = -.014$												
$\gamma = .196$												

Panowanie Boga nad materią: Niepewne	97	40	38	19	9	37	11 (-29)	54 (+16)	22 (+3)	19 (+10)	106	106 (0)
	113	22	26	23	13	45	36 (+14)	40 (+14)	7 (-16)	19 (0)		84
$\gamma = -.166$						$\gamma = -.049$						
Istnienie diabła: Niepewne	146	31	39	20	10	42	7 (-24)	48 (+9)	7 (-13)	10 (0)	100	72 (-28)
	64	30	15	24	16	40	43 (+13)	48 (+33)	21 (-3)	22 (+6)		85
$\gamma = -.077$						$\gamma = .307$						
Udział we Mszy św. w ciągu m-ca: 1—3 razy	41	59	34	37	22	27	19 (-40)	52 (+18)	19 (-18)	15 (-7)	151	104 (-47)
	169	24	31	15	9	55	27 (+3)	44 (+13)	11 (-4)	16 (+7)		79
$\gamma = -.312$						$\gamma = -.027$						
Częstość spowiedzi w ciągu roku: Ani razu	40	25	33	15	7	14	28 (+3)	50 (+17)	21 (+6)	— (-7)	80	92 (+12)
	40	45	38	30	20	18	28 (-17)	28 (-10)	5 (-25)	11 (-9)		133
2 i więcej	130	23	24	17	10	50	22 (-1)	52 (+28)	16 (-1)	22 (+12)	74	112 (+38)
$\gamma = .442$						$\gamma = .328$						
Ogółem	210					82						

Uwaga: Wszędzie w nawiasach podano różnicę odsetek: (.82)—(.81).

Tab. 4. Wpływ religijności na kształtowanie się motywów zasadniczych i celowościowych w okresie NSZZ Solidarność i stanu wojennego

Lata, motywy	L a t a						Zwiększone (+) lub zmniejszone (-) zaintereso- wanie w '82 r. w porównaniu z '81 r. motywami	
	.81			.82				
	N	zas.	cel.	N	zas.	cel.		
		w odsetk.			w odsetk.			
Religijność						zas.	cel.	
Jezus: Niezwykły człowiek Bóg i Syn Boga	8 202	75 49	87 37	21 61	5 61	14 46	-70 +12	-73 +9
		$\gamma=.204$			$\gamma=.597$			
Życie po śmierci: Niepewne Całkiem pewne	70 140	44 53	37 38	39 43	13 77	33 42	-31 +24	-4 +4
		$\gamma=.081$			$\gamma=.653$			
Grzech pierworodny: Niepewne Całkiem pewne	69 141	43 53	65 24	40 42	30 62	35 41	-13 +19	-30 +17
		$\gamma=.535$			$\gamma=.275$			
Panowanie Boga nad materią: Niepewne Całkiem pewne	97 113	45 54	35 40	37 45	22 67	30 44	-23 +40	-5 +4
		$\gamma=.024$			$\gamma=-.347$			
Istnienie diabła: Niepewne Całkiem pewne	146 64	34 88	36 34	42 40	50 43	60 15	+16 -45	+24 -19
		$\gamma=.459$			$\gamma=.543$			
Udział we Mszy św.: 1-3 razy 4 i więcej razy	41 168	61 47	87 25	27 55	44 47	52 33	-17 0	-35 +8
		$\gamma=.445$			$\gamma=.255$			
Częstość spowiedzi w ciągu roku: Ani razu 1 raz 2 i więcej razy	40 40 130	37 40 57	50 50 30	14 18 50	71 39 42	85 61 18	+34 -1 -15	+35 +11 -12
		$\gamma=.236$			$\gamma=.01$			
Ogółem	210			82				

Tab. 5. Wpływ religijności na kształtowanie się wartości altruistycznych i egoistycznych działań w okresie NSZZ Solidarność i stanu wojennego

Lata, motywy Religijność	L a t a						Zwiększone (+) lub zmniejszone (-) zaintereso- wanie w '82 r. w porównaniu z '81 r. motywami	
	.81			.82				
	N	altr.	egoi.	N	altr.	egoi.		
		w odset.			w odset.			
		altr.	egoi.			altr.	egoi.	
Jezus: Niezwyczajny człowiek Bóg i Syn Boży	8	87	75	21	48	24	-39	-51
	202	73	19	61	78	21	+5	+2
			$\gamma = .55\delta$				$\gamma = .297$	
Życie po śmierci: Niepewne Całkiem pewne	70	63	29	39	64	26	+1	-3
	140	79	17	43	76	19	-3	+2
			$\gamma = .355$				$\gamma = .245$	
Grzech pierworodny: Niepewne Całkiem pewne	69	77	29	40	63	25	-14	-4
	141	72	17	42	79	19	+7	+2
			$\gamma = .232$				$\gamma = .245$	
Panowanie Boga nad materią: Niepewne Całkiem pewne	97	62	22	37	89	30	+27	+8
	113	83	20	45	56	16	-27	-4
			$\gamma = .260$				$\gamma = .086$	
Istnienie diabła: Niepewne Całkiem pewne	146	65	17	42	93	29	+28	+12
	64	92	30	40	48	15	-44	-15
			$\gamma = .117$				$\gamma = -.084$	
Udział we Mszy św.: 1-3 razy 4 i więcej razy	41	49	48	27	26	30	-23	-18
	169	79	15	55	93	18	+14	+3
			$\gamma = .685$				$\gamma = .906$	
Częstość spowiedzi w ciągu roku: Ani razu 1 raz 2 i więcej razy	40	62	23	14	93	21	+31	-2
	40	72	17	18	50	44	-22	+27
	130	78	23	50	72	14	-6	-9
			$\gamma = .149$				$\gamma = -.390$	
Ogółem	210			82				

Motywy i wartości, podobnie jak poprzednio omawiane środowisko społeczne były więc swobodnie uwzględniane lub pomijane w opisie. Nadaje to im cechę współczynnika humanistycznego¹² i pozwala traktować opis jako „dokument osobisty”¹³.

Zacznijmy od tabeli 4. U katolików ortodoksyjnych w okresie stanu wojennego wzrosła motywacja zasadnicza bardziej niż celowościowa. U słabych religijnie osób gwałtownie zmniejszyły się oba rodzaje motywacji.

Altruizm — jak wynika z tabeli 5 — po ogłoszeniu stanu wojennego ujawnił większą siłę motywacji niż przedtem tylko wśród tych katolików ortodoksyjnych, którzy chodzą regularnie na Mszę św. i wierzą w boskość Jezusa oraz grzech pierworodny, oraz wśród katolików nie chodzących do spowiedzi, mających wątpliwości co do cudów Jezusa, istnienie diabła oraz życia po śmierci.

W tabeli 4 i 5 wyjątek stanowią wskaźniki dotyczące istnienia złego ducha, które sprzyjały w okresie stanu wojennego częstszemu dostrzeganiu motywów zasadniczych i wartości altruistycznych przez osoby mniej religijne.

Jednakże na ogół osoby ortodoksyjne proporcjonalnie częściej odwoływały się do motywów zasadniczych i altruistycznych niż osoby słabsze religijnie. Tendencja ta zarysowała się w dwóch okresach czasu. Może to oznaczać, że osoby te wyżej sobie cenią ideały moralne niż doraźne korzyści.¹⁴

¹² Thomas F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. I, tłumacz Maryla Matelska, Warszawa 1976, 23, 54—55, 68—69.

¹³ Wspomniani socjologowie wprowadzili po raz pierwszy do warsztatu naukowego socjologii 764 listy rodzinne emigrantów polskich i 300-stronicowy pamiętnik Władysława Wiśniewskiego z Lubotyńia pod Koninem. Na podstawie konkursów-pamiętników J. Chałasińskiego opracował obszerną publikację: *Drogi awansu społecznego robotników*, Poznań 1931; oraz *Młode pokolenie chłopów*, Warszawa 1938. W latach 1945—1968 zorganizowano w Polsce blisko 500 konkursów na pamiętniki, w których łącznie wzięło udział ok. 250 tys. osób, a ogólna objętość nadesłanych prac sięga ponad 3 mln stron maszynopisu. Powtórzone zostały wszystkie rodzaje konkursów przedwojennych. Ogłoszono konkursy na pamiętniki dla nowych grup zawodowych oraz konkursy dotyczące Ziemi Zachodnich, lat okupacji, ruchu regionalnego, życia rodziny oraz przemian w rejonach uprzemysłowionych (por. Fr. Jakubczak, *Metodologiczne problemy użytkowania dokumentów pamiętnikarskich w badaniach nad kulturą współczesną*, w: *Ruch pamiętnikarski i przemiany polskiej kultury*, t. 4, Warszawa 1972, 84 ns.). Materiały te nie mają charakteru reprezentatywnego dla określonej populacji generalnej.

¹⁴ Relacje między wiarą a życiem analizował M. Józefczyk na próbie najstarszej młodzieży w wieku 25—30 lat, kiedy to zapadają najważniejsze decyzje życiowe, powodujące usamodzielnienie się psychiczne i materialne młodych ludzi oraz rozpoczęcie już przez siebie ułożonego, samodzielnego życia rodzinnego. Badania przeprowadzono w drugiej połowie lat 70-tych w Elblągu. Autor poszukując struktury powiązań poszczególnych wyznaczników religijności i moralności oraz wyznacznika centralnego, wokół którego koncentrują się pozostałe wyznaczniki, stwierdził, że centralnym miernikiem okazał się wyznacznik wiary w Jezusa Chrystusa: 13 dodatnich korelacji wiąże ją z innymi wyznacznikami, przy wysokich przeciętnych regresjach. Na drugim miejscu pojawia się akceptacja etyki seksualnej i małżeńskiej również z 13 korelacjami dodatnimi, ale z niższymi regresjami. Na trzecim miejscu sklasyfikowano ascezę z 13 dodatnimi i 2 ujemnymi korelacjami o dość dużych przeciętnych regresjach; dalsze miejsce zajęły praktyki religijne (9) i udział w katechizacji (8 korelacji dodatnich). —Poza polem dość spójnych katolickich wartości religijnych i moralnych, w którym wszystkie wyznaczniki wiążą się między sobą przynajmniej w jednej z badanych kategorii osób,

5. Dyskusja przeprowadzonych analiz i korelacji

W naszej analizie zastosowano wskaźniki religijności¹⁵ w zestawieniu z ostrym narzędziem badawczym, jakim jest analiza pamiętnikarskiego opisu działania uznanego za ważne przeprowadzonego *ad hoc* bez uprzedzenia, w warunkach anonimowości oraz sposobem zapewniającym reprezentatywność próby w stosunku do określonej populacji generalnej. Pozwala to w oparciu o duży zestaw przeprowadzonych korelacji z pozareligijnymi zachowaniami respondentów na krytyczne spojrzenie i ocenę kierunku oddziaływania poszczególnych wskaźników. Pozwala również na poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: czy konsekwentna wiara i praktyki sprzyjają, czy odwrotnie ograniczają udział wysiłku intelektualnego potrzebnego do decyzji i wykonania ważnych działań? Inaczej: czy wiara sprzyja, czy ogranicza racjonalny namysł nad postępowaniem?

Oglądowo analiza opisanych w tym artykule wyników pozwala na wysunięcie przypuszczenia, że poszczególne wierzenia i praktyki religijne inaczej oddziałują na etos życia wierzących wówczas, gdy są wyrazem poszukiwania dobra, a inaczej gdy są wyrazem przeciwstawiania się czy uwolnienia od zła. Próba podziału użytych w naszej pracy siedmiu wskaźników z tego punktu widzenia znajduje uzasadnienie w religioznawstwie, które odnotowuje rozróżnienie dobra i zła w większości światowych systemów religijnych.¹⁶

Pytanie o to, czy Jezus rzeczywiście chodził po morzu jako sprawdzian wiary w cuda zostało zaczerpnięte z badań amerykańskich.¹⁷ Wykazało ono małą moc rozdzielczą, co można przypisać temu, iż zacytowany tu cud odbiega

znalazły się następujące wyznaczniki: udział w grupach parafialnych (z 3 korelacjami), wybór głoseńca niewygodnej prawdy (z 4 korelacjami dodatnimi i 1 ujemną) oraz wybór wartości altruistycznych (z 1 korelacją). — Wśród dość spójnych katolickich wartości religijnych i moralnych znalazły się przede wszystkim te wyznaczniki religijności i moralności, które charakteryzują indywidualistyczne i rodzinne nastawienie respondentów do spraw wiary i moralności. Wiara i praktyki religijne są tu potraktowane jako wyznaczniki relacji „człowiek — Bóg”. Akceptacja etyki seksualnej i małżeńskiej oraz ascezy wskazuje na preferencje norm moralnych związanych z życiem osobistym człowieka w porównaniu z tymi normami, które określają postawę badanych wobec innych ludzi. — Czynniki wspólnotowy religijności i moralności, jako element relacji „człowiek wierzący — wspólnota wierzących” nie jest w równej mierze, jak czynniki indywidualistyczne religijności i moralności, akceptowany przez badanych. Dotyczy to zarówno udziału w grupach religijnych, okazywania odwagi cywilnej przez głoseńca niewygodnej prawdy, jak i wyboru wartości altruistycznych. Por. M. Józefczyk, *Religijność a moralność*, *Studia Theologica Varsaviensia*, 19 (1981) nr 2, 91—101.

¹⁵ Wskaźniki dotyczące wierzeń religijnych zaczerpnięto z pracy: R. Stark, Ch. Y. Glock, *American Piety*, t. I, Berkeley 1968, 22 n. Wskaźniki dotyczące praktyk religijnych ujęto według praktyki stosowanej w pracach wykonywanych w katedrze Socjologii Religii ATK w Warszawie, pytając o rzeczywiste wykonanie tych praktyk religijnych w krótkim dającym się objąć pamięcią okresie przed dniem badania.

¹⁶ H. von Glasenapp, *Religie niechrześcijańskie*, Warszawa 1966. Za wspomnianym autorem przykładowo podajemy religie różniące dobro i zło: religia babilońsko-asyryjska — 41, 44; buddyzm — 69, 96; konfucjonizm — 98, 99, 108, 117; religia egipska — 138; religia germańska — 143, 149; hinduizm — 181, 190, 191; islam — 216, 220; judaizm — 237, 255, 263, 270, 271; religie plemion prymitywnych — 100, 299, 303; religia rzymska — 318; religia Sikhów — 331; szintoizm — 342; religia Zaratustry — 361, 362, 363, 366, 367.

¹⁷ R. Stark, Ch. Y. Glock, *dz. cyt.*

Tab. 6. Kierunek zmian zachowań katolików ortodoksyjnych w stosunku do wahających się według wskaźnika religijności pozostających w przynajmniej słabej zależności $\gamma > 0,2$ z innymi analizowanymi zmiennymi

Wskaźniki religijności	Cechy działań skorelowane z siedmiu wskaźnikami religijności									
	Więcej działań w '81 r. w porównaniu z '82 r.	Przedmiot osobowy w porównaniu z materialnym		Środowiska społeczne wymienione w '82 r. w porównaniu z wymienionymi w '81			Motywy zasadnicze w porównaniu z celowościowymi		Wartości altruistyczne w porównaniu z egoistycznymi	
		'81	'82	rodziny	szkoły i pracy	innych	'81	'82	'81	'82
Na tabeli w tekście	1	2		3			4		5	
Jezus jest Bogiem i Synem Bożym	+	0	+	+	+	+	+	+	+	+
Udział we Mszy św. 4 i więcej razy w miesiącu	+	+	+	+	0	+	+	+	+	+
Życie po śmierci jest całkiem pewne	+	+	+	+	+	+	0	+	+	+
Grzech pierworodny jest całkiem pewny	+	+	+	+	0	+	+	+	+	+
Chodzenie Jezusa po morzu jest całkiem pewne	0	+	+	+	0	-	0	+	0	0
Spowiedź 2 i więcej razy w roku	0	+	+	0	-	+	+	0	0	+
Istnienie diabła jest całkiem pewne	+	-	+	+	+	+	+	+	0	0

od opisywanych w Ewangelii: uzdrowień, wskrzeszeń, rozmnożeń chleba, które były aktami dobroci i miłosierdzia. Dlatego też w zestawieniu zamieszczonym w tabeli 6 umieszczono go między czterema wskaźnikami dotyczącymi: wiary w Bóstwo Jezusa, praktyki niedzielnej wspólnoty z Nim oraz wskaźnikami dotyczącymi chrześcijańskiego światopoglądu będącymi sprawdzianem wiary w przyszłość pozaziemską i początek człowieka na ziemi, a wspomnianymi pytaniami o diabła i spowiedź jako pytaniami, które wiążą się z przeżyciem zła.

Wyjaśnienia:

W tabeli znaki (+) oznaczają wykrycie korelacji między respondentami, którzy odpowiedzieli albo pozytywnie, albo z wątpliwościami na poszczególne pytania o religijności. Każda z tych krutek tabeli ukazuje wynik korelacji między: z jednej strony odpowiedziami respondentów potwierdzającymi lub odwrotnie negującymi czy podającymi w wątpliwość określony wskaźnik religijności, a z drugiej strony zaklasyfikowaniem określonych w poszczególnych kolumnach cech działań (wymienionych na pierwszym miejscu) lub cech, z którymi je porównano (wymienionych na drugim miejscu).

Znak (+) oznacza wykrycie dodatniej korelacji odpowiedzi potwierdzających dany wskaźnik religijności z cechami działań wymienionych na pierwszym miejscu w danej kolumnie.

Znak (—) oznacza wykrycie ujemnej korelacji.

Znak (0) oznacza nikłą korelację.

Cztery pierwsze wskaźniki wyrażają dość spójny syndrom cech religijności katolickiej. Na dziesięć przeanalizowanych w każdym z wierszy korelacji znajdujemy tylko jedno „0” wskazujące nikłą zależność. Jest to zgodne z oczekiwaniami autora, że: ortodoksyjni katolicy w porównaniu z wątpliwymi i słabiej praktykującymi:

— mniej pochopnie podejmowali działania w '82 r., niż przed ogłoszeniem stanu wojennego (tab. 1);

— w '81 i '82 r. bardziej interesowali się sprawami osobowymi niż materialnymi;

— w '82 r. zaczęli żywiej interesować się środowiskiem rodzinnym, szkolnym i zawodowym oraz ogólnospołecznymi niż przedtem;

— w '81 i '82 r. ich działaniami częściej kierowały motywami zasadnicze niż celowościowe oraz altruistyczne niż egoistyczne.

Etos społeczny jest natomiast znacznie słabiej determinowany przez pozostałe wskaźniki. Przekonanie, że Jezus rzeczywiście chodził po morzu, aż w pięciu wypadkach przyniosło korelację nikłą, a raz wyraźnie ujemną. Stwierdzenie to wymaga pogłębionej refleksji duszpasterskiej. Wydarzenie to może kojarzyć się współczesnemu człowiekowi, a zwłaszcza inteligencji technicznej, z „przestarzałym” wyobrażeniem chrześcijańskim, nie odpowiadającym stanowi takiego poznania naukowego, które nie zna swych możliwości i granic. Może również kojarzyć się z popisywaniem się Jezusa, a nie ze znakiem panowania Boga nad materią, a zwłaszcza nad złem i śmiercią, których symbolem było wówczas morze. Widzimy również małą dziś spójność spowiedzi oraz wiary w istnienie diabła z syndromem ortodoksji. Wydaje się, iż sakrament pokuty nadal łączy się głównie ze spowiedzią, wyznawaniem grzechów, własnym oczyszczaniem, niż z nawróceniem i zmianą życia. Wyznawanie grzechów jest elementem sakramentu pokuty, ale nie najważniejszym.¹⁸ Poza tym sakrament ten — jak podkreślają dzisiejsi teologowie — jest tylko jednym z elementów pokuty, który winien być ukoronowaniem

¹⁸ S. Moysa SJ, *Sakramentalne wyznawanie grzechów w świetle współczesnych dyskusji*, Ateneum Kapłańskie 70 (1977) z. 2/412, 205.

całego procesu nawrócenia, dokonującego się we wnętrzu człowieka.¹⁹ Drugim powodem małej spoistości spowiedzi z syndromem ortodoksji może być pewien schematyzm czy rutyna związana ze spowiedzią z pobożności. Wydaje się, że lepsza jest jedna autentyczna spowiedź niż trzy zrutyinizowane i zmechanizowane. Przekonanie, że diabeł rzeczywiście istnieje, w dwóch przypadkach przyniosło korelację nikłą, a raz ujemną, co wiąże się z faktem traktowania złego ducha jako istoty nierealnej, zrodzonej z fantazji, jako „przeżytek folklorystyczny”, który „nie da się już pogodzić z dojrzałą wiarą”.²⁰ Warto przypomnieć ogromne wzburzenie, jakie wywołały słowa Pawła VI wypowiedziane podczas audiencji generalnej 15 listopada 1972 roku. Papież powiedział wówczas: „Zło w świecie jest przyczyną i skutkiem wniknięcia w nas i w nasze społeczeństwo ponurego i złowrogiego demona. To straszliwa realność, tajemnica budząca lęk. Ten — kto zaprzecza istnieniu demona albo czyni z niego zasadę samostanowiącą, element tego świata niezależny od Boga; lub kto tłumaczy go jako istność pseudorealną, zrodzoną z fantazji dla wytłumaczenia nieznanych przyczyn naszych nieszczęść — wychodzi poza ramy Biblii i Kościoła”.²¹ Po przytoczeniu kilku cytatów z Pisma Świętego na potwierdzenie swojej wypowiedzi Paweł VI mówił dalej: „Demon jest wrogiem numer jeden, jest kusicielem w pełnym znaczeniu tego słowa. Wiemy dobrze, że ten ponury, burzycielski i niepokojący byt naprawdę istnieje i działa, zastawiając na nas sofistyczne pułapki, by zniszczyć równowagę moralną człowieka. Jest on perfidnym hipnotyzerem, który dobrze wie, jak w nas wniknąć (przez zmysły, przez wyobraźnię i przez pożądlivość, a narzędzia, którymi się posługuje, to logika utopijna i rozgardiasz w kontaktach społecznych), by powodować różnorakie dewiacje”.²² Następnie papież wyraził ubolewanie z powodu niedostatecznego zainteresowania się tym problemem także przez współczesną teologię: „Bardzo ważne dla doktryny katolickiej byłoby wznowienie badań teologicznych na temat szatana i jego wpływów na człowieka; dziś, jeśli się to robi, to w bardzo małym zakresie”.²³

Przejdźmy do analizy komponentu intelektualnego w działaniach bardziej i mniej konsekwentnych niedzielnych katolików zamieszkałych w miastach.

Za wyznacznik zaangażowania myśli w działaniach respondentów przyjęto klasyfikacje otwarte, w których uwzględniono wszystkie wypowiedzi podane w opisie działania. (W odróżnieniu od klasyfikacji rozdzielonych jak np. czas podjęcia ważnego działania: przed czy po ogłoszeniu stanu wojennego, lub przedmiot działania: osobowy czy materialny.) Klasyfikacje otwarte dotyczyły środowisk społecznych, motywów i wartości.

Przeciętny wskaźnik racjonalności działań obliczono przyjmując po jednym punkcie: za wymienienie w opisie każdego z czterech uwzględnionych w klasyfikacji środowisk społecznych, motywu zasadniczego i celowościowego, wartości altruistycznej i egoistycznej. Maksymalnie można więc było uzyskać 8 punktów.

Na podstawie pierwszych czterech form religijności widzimy, że w czasie Solidarności katolicy wierzący działali bardziej spontanicznie niż katolicy wątpiący. Natomiast w stanie wojennym działali oni z większym namysłem niż wątpiący. Częściej i szerzej myśleli o tym, co zrobić. Odnośnie do wątpiących w cuda, istnienie diabła, nie chodzących do spowiedzi sytuacja przedstawia się raczej odwrotnie. Działali oni z mniejszym namysłem w okresie Solidarności, niż katolicy wierzący, a w warunkach stanu wojennego bardziej spontanicznie.

¹⁹ *Tamże*, 206.

²⁰ *Raport o stanie wiary. Z ks. kardynałem Josephem Ratzingerem rozmowa Vittorio Messori*, Warszawa-Kraków 1986, 117.

²¹ Cytujemy za: *Raport o stanie wiary*, dz. cyt., 118—119.

²² *Tamże*.

²³ *Tamże*.

Tab. 7. Wskaźniki racjonalności działań a religijność

Religijność	Liczba środowisk społecznych, motywów i wymienionych przez respondenta		
	'81	'82	Różnica ('82) - ('81)
Jezus jest Bogiem i Synem Bożym: wątpiący potwierdzający	5,12 2,66	1,91 3,32	-3,21 +0,66
Udział we Mszy św. w ciągu miesiąca: 1—3 razy 4 i więcej razy	3,97 2,45	2,56 2,89	-1,41 +0,44
Życie pozagrobowe jest całkiem pewne: wątpiący potwierdzający	2,88 2,71	2,07 3,40	-81 +0,69
Grzech pierworodny jest całkiem pewny: wątpiący potwierdzający	3,09 2,59	2,32 3,20	-0,21 +0,61
Cuda są sprawą całkiem pewną: wątpiący potwierdzający	2,70 2,81	2,77 2,80	+0,70 -0,01
Spowiedź w ciągu roku: ani razu 1 raz 2 i więcej razy	2,52 3,12 2,62	3,65 2,66 2,58	+0,13 -0,46 -0,40
Istnienie diabła jest całkiem pewne: potwierdzający wątpiący	2,52 3,38	3,04 2,55	+0,52 -0,83